

1. Plan Rawy z podziałem na miasto chrześcijańskie i miasto żydowskie, 1799 r., F. Schweitzer, AGAD, Zb. Kart. 349-15

REWIRY ŻYDOWSKIE

Ludność żydowska osiedlająca się w Polsce zamieszkiwała odrębne dzielnice, których granice próbowano z czasem regulować urzędowo. Jednak dopiero w XIX w. powstały plany rewirów żydowskich i rozpoczęto ich realizację.

HENRYK
BARTOSZEWICZ

• ROZWÓJ OSADNICTWA

Początki osadnictwa żydowskiego na ziemiach polskich datują się na XI w. Żydzi osiedlali się głównie w miastach, gdzie na ogół zamieszkiwali odrębne dzielnice, których granice nie były określone nakazami. Społeczność żydowska skupiała się wokół synagogi i związanych z nią instytucji

gminnych. Najstarsze gminy żydowskie w miastach polskich istniały już w XIII wieku, m.in. we Wrocławiu, Krakowie, Kaliszu i Płocku. Sytuacja prawna ludności żydowskiej w miastach polskich określona przywilejem (statutem) kaliskim z 16 sierpnia 1264 r., była w owych czasach bardzo dogodna. Żydzi nie posiadali, co prawda, obywatelstwa miejskiego, jednak przysługujące im prawo zamieszkiwania w mieście, prowadzenia w nim działalności

kredytowej, handlowej i rzemieślniczej, przy jednoczesnym wyłączeniu spod jurysdykcji miejskiej i całkowitym lub częściowym zwolnieniu ze świadczeń na rzecz miasta, czyniło ich sytuację prawną zbliżoną do tej, jaką posiadało duchowieństwo i szlachta.

W XIV i XV w. wzrosła liczba i zamożność gmin żydowskich w dużych miastach, takich jak Kraków czy Poznań. Powstają w tym czasie również nowe skupiska ludności żydowskiej w Wielkopolsce, Małopolsce, na Mazowszu i na Rusi Czerwonej. Wzrost aktywności gospodarczej Żydów spowodował przeciwdziałanie ze strony kupców i rzemieślników chrześcijańskich. Miasta polskie także zaczęły sprzeciwiać się dalszemu napływowi ludności żydowskiej. Podejmowano nawet próby, najczęściej nieskuteczne, usuwania Żydów z miast. Na przykład po przesiedleniu w 1495 r. Żydów do sąsiedniego Kazimierza część z nich dalej mieszkała w Krakowie, prowadziła

sklepy i kramy, a nawet egzystowała tam mała gmina. Wiek XVI i pierwsza połowa następnego stulecia nazywane są złotym wiekiem polskich Żydów. Dopiero kryzys gospodarczy miast polskich w drugiej połowie XVII w. zaostriżył rywalizację między żydowskimi i chrześcijańskimi kupcami i rzemieślnikami. Miasta coraz bardziej broniły się przed osadnictwem żydowskim. W latach 1655-1657 najazd szwedzki spowodował ogromne zniszczenia w wielu miastach, unicestwiając także część kolonii żydowskich.

Na przełomie XVII i XVIII w. rozpoczął się, zahamowany w okresie wojny północnej, proces odbudowy starych gmin żydowskich oraz powstawania nowych. W XVIII w. działania władz miejskich zmierzające do ograniczenia tego osadnictwa spowodowały tworzenie nowych osiedli żydowskich w dobrach szlacheckich, królewskich, na terenie folwarków starościńskich lub na podległych im przedmieściach. Około

1775 r. na gruntach folwarku Zamkowa Wola starosta rawski Franciszek Stefan Lancokoroński założył tzw. miasto żydowskie, osadę rzemieślniczo-handlową, zamieszkaną wyłącznie przez Żydów, konkurującą z położoną po drugiej stronie rzeki Rylsk – Rawą Mazowiecką. Na mapie wielkoskalowej Rawy Mazowieckiej sporządzonej w 1799 r. (ilustracja 1) autor, pruski konduktor kameralny F. Schweitzer, użył w opisie określeń *Cristen Stadt Rawa* i *Juden Stadt*. W połowie XVIII w. osiedle żydowskie powstało również w Mszczonowie, w części miasta podległej starości, a w Mławie Żydzi przenieśli się na terytorium przedmiejskie Zabrody (Zabrodzie), należące do starosty. W tym czasie Żydzi uzyskali prawa osiedleńcze w wielu miastach królewskich, np. w Dobrzyniu i Bobrownikach.

Mimo formalnych zakazów i oporu władz miejskich, rozpoczął się proces napływu ludności żydowskiej do dużych miast. Pod

koniec XVIII w. w Warszawie liczącej 110 tys. mieszkańców ponad 8% mieszkańców stanowili Żydzi, którzy w lewobrzeżnej części miasta ulokowali się w rejonie Marywilu oraz ulic: Senatorskiej, Elektoralnej i Bielańskiej. Największe jednak skupisko znajdowało się na Pradze, gdzie po 1768 r. powstała żydowska gmina i cmentarz, przy wsparciu najzamożniejszego warszawskiego Żyda epoki stanisławowskiej – Samuela Zbytkowera.

● POD ZABORAMI

Po rozbiorach i upadku Rzeczypospolitej sytuacja prawna ludności żydowskiej w miastach polskich uległa pogorszeniu. Przywileje monarsze utraciły moc obowiązującą – poczynając od przywileju kaliskiego po prawodawstwo czasu panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. W zaborze pruskim zlikwidowano samorząd i sądownictwo rabinów. Żydzi zostali poddani procesowi germanizacji. W 1802 r.

2. Plan regulacyjny Pragi z projektem rewiru żydowskiego, 1817 r., Jakub Kubicki, Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, K 19.

3. Plan Przasnysza z oznaczeniem granic rewiru żydowskiego, 1825 r., b. a., AGAD, KRSW 4589, k. 156 (Zb. Kart.)

władze pruskie, ze względów ekonomicznych, zniosły posiadane przez część miast polskich przywileje *de non tolerandis Judaeis*, co uniemożliwiło lub ograniczyło osadnictwo żydowskie. W zaborze austriackim sytuacja prawna ludności żydowskiej uległa jeszcze dalej idącym ograniczeniom niż w Prusach. We Lwowie zakazano Żydom osiedlać się poza wyznaczoną dzielnicą, a w Krakowie prawo mieszkania i prowadzenia działalności gospodarczej ograniczono do obszaru *miasta żydowskiego*, któremu w 1800 r. zlikwidowano odrębność prawną.

Problem statusu prawnego i miejsca ludności żydowskiej w przestrzeni miast powrócił w okresie Księstwa Warszawskiego. Władze tej namiastki państwowości polskiej, dostarczając potrzebę porządkowania i przebudowy miast, starały się uwzględnić w swo-

ich planach urbanistycznych tereny dla Żydów. Podjęto działania mające na celu ograniczenie ich migracji do miast. Na mocy uchwał Komisji Rządzącej z 26 stycznia oraz z 6 i 18 czerwca 1807 r. przywracających miastom dawne przywileje, potwierdzono także prawo *de non tolerandis Judaeis*. W projektach przebudowy miast uwzględniono stan faktyczny, ukształtowany w okresie przedrozbiorowym, tj. istnienia obok siebie odrębnych części aglomeracji miejskich: chrześcijańskiej i żydowskiej. Autorzy planów urbanistycznych musieli także uwzględnić ogromny przyrost liczby ludności żydowskiej. W tym czasie powstała koncepcja tworzenia odrębnych dzielnic żydowskich, nazywanych rewirami, bądź budowy miast bliźniaczych, składających się z dwóch części – chrześcijańskiej i żydowskiej – jednako-

wych bądź podobnych pod względem układu przestrzennego i wielkości.

● PROJEKTY REWIRÓW W OKRESIE KSIĘSTWA WARSZAWSKIEGO

Wśród projektów rewirów powstałych w czasach Księstwa Warszawskiego, oprócz dokumentacji aktowej (m.in. dekretów o ustanowieniu rewirów) zachowały się mapy wielkoskalowe miast lub ich części, na których zaznaczono granice rewirów. Nie dysponujemy dzisiaj dokumentacją kartograficzną dotyczącą prac nad ustanowieniem rewiru w Warszawie, ponieważ pierwszy dekret władcy Księstwa Warszawskiego Fryderyka Augusta z 16 marca 1809 r. nie wyznaczał Żydom określonej granicami części miasta do zamieszkania. Nie zachował się również projekt kartograficzny propozycji ministra policji Ignacego

Sobolewskiego z 12 października 1812 r., skierowanej do Rady Ministrów Księstwa Warszawskiego, w sprawie wydzielenia w stolicy jednej z dzielnic – *na wzór miasta Krakowa* – jako miejsca zamieszkania dla ludności żydowskiej. Pierwszy obraz kartograficzny projektu „warszawskiego” rewiru został wykreślony dopiero na planie regulacyjnym Pragi z 1817 r., którego autorem był Jakub Kubicki (ilustracja 2).

Z okresu Księstwa Warszawskiego zachowało się kilka projektów rewirów naniesionych na mapy wielkoskalowe miast. Dekretami z 29 stycznia 1813 r. ustanowiono 1 lipca tegoż roku rewiry w Makowie i Przasnyszu. Wśród dokumentów, które powstały w związku z pracami poprzedzającymi wydanie dekretów, zachowały się projekty ukazujące zasięg terytorialny rewirów w tych dwóch miastach. *Plan sytuacyjny miasta Makowa z 1812 r.* ukazuje projekt podziału miasta na część chrześcijańską (południową) i żydowską (północną) wzdłuż ulicy będącej częścią gościńca (traktu) Ciechanowskiego, który przechodził przez środek miasta z zachodu na wschód. W 1811 r. podprefekt powiatu przasnyskiego – Zieliński – sporządził *Plan miasta Przasnysza wykazujący ulice na rewir dla Starozakonnych przeznaczyć się mające*. Na mapie wielkoskalowej naniesiono projekt rewiru zlokalizowanego w południowo-wschodniej części miasta, obejmującego Końskie Targowisko oraz ulice: Błonie, Zduńską, Małą Warszawską i Kaczę, przy których podano liczbę domów i placów.

W tym czasie również prefekt departamentu płockiego – Rajmund Rembieniński – podjął działania na rzecz utworzenia rewirów w Ciechanowie, Chorzeli, Wyszku i Pułtusku. Zachowały się, wykonane w 1811 r., mapy wielkoskalowe tych

miast z naniesionymi na nich projektami rewirów. Burmistrz Ciechanowa sporządził odrys z wcześniejszego planu miasta, pomijając zabudowę, podając natomiast liczbę domów. Ulice: Żydowska, Tylna i Pułtуска, przeznaczone na rewir, zostały zaznaczone na mapie ząbkowanym konturem. Burmistrz Chorzele – Gallicki – jest autorem schematycznego planu tego miasta, na którym nie zaznaczono zabudowy, ale podano liczbę domów przy poszczególnych ulicach. Na rewir przeznaczono dwie krzyżujące się ze sobą ulice: Zduńską (33 domy i 12 pustych placów) i Bagno (6 domów i 3 puste place). Zachował się schematyczny, odrębny plan Wyszkowa (tzw. prymityw kartograficzny, czyli dyletancki rysunek odtwarzający zabudowę w uproszczonych, zróżnicowanych elewacjach), ukazujący rynek miasta i przyległe do niego ulice. Umieszczono na nim projekt ulicy Poprzecznej, usytuowanej na zachód od centrum miasta, przeznaczonej na rewir dla ludności żydowskiej. Podobnie wykonany plan Pułtuska, na którym naniesiono sieć komunikacyjną i ważniejsze budowle w mieście, obejmuje swym zasięgiem przedmieście – Rybitwy, gdzie planowano usytuować rewir żydowski. Projektów rewirów w Ciechanowie, Chorzele, Wyszkuwie i Pułtusku, podobnie jak i w Warszawie, nie urzeczywistniono. Powstały jedynie rewiry w Płocku (nie zachowała się mapa wielkoskalowa, ukazująca ówczesne granice dzielnicy żydowskiej), Makowie i Przasnyszu.

● OD PROJEKTÓW DO REALIZACJI W KRÓLESTWIE POLSKIM

Prace nad realizacją koncepcji tworzenia w miastach odrębnych dzielnic dla ludności żydowskiej wznowiono w okresie Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej. Tak

4. Plan Pułtuska z projektem regulacji dzielnicy przeznaczonej na rewir żydowski, 1824 r., AGAD, KRSW 4487, k. nlb. (Zb. Kart.)

jak w czasach Księstwa Warszawskiego, działania w tym zakresie determinowało dążenie do zmniejszenia mobilności terytorialnej Żydów zarówno w granicach państwa, jak i w obrębie miast, a także podjęte na szeroką skalę prace porządkowe, regulacyjne i budowlane w miastach Królestwa. Zakazy przemieszczania się i ograniczenia narzucone w różnych dziedzinach życia gospodarczego i społecznego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim obejmowały przede wszystkim ludzi niezamożnych, w znacznie mniejszym stopniu – bogatych i wykształconych.

Po 1815 r. rozpoczęto w pierwszej kolejności prace nad ustanowieniem odrębnych dzielnic żydowskich w tych miastach, w których planowano to uczynić w czasach Księstwa Warszawskiego, między innymi w Przasnyszu, Ciechanowie i Pułtusku.

Zachowała się bogata dokumentacja kartograficzna dotycząca projektowania rewirów w tych trzech ośrodkach. W październiku 1819 r. przystąpiono do ustanowienia rewiru w Przasnyszu, obejmującego ulice: Błonie, Zduńską, Małą Warszawską i Kaczą, te same, które przeznaczono na dzielnicę żydowską dekretem z 29 stycznia 1813 r. Terytorium utworzonego ponownie rewiru w Przasnyszu szybko okazało się zbyt małe, dlatego już 28 lutego 1823 r. powstał *Plan sytuacyjny miasta Przasnysza wykazujący, w którym miejscu ma być rewir żydowski*, określający nowe jego granice wyznaczone przez ulice: Bydłęcą, Kaczą, Małą Warszawską, Świętokrzyską i Makowską. Granice rewiru ustanowione dekretem z 19 października naniesiono na *Planie wykazującym miejsce rewiru żydowskiego, którego ulice dawne oznaczo-*

no kolorem żółtym, a nowo przydane oranż, sporządzonym 18 lutego 1825 r. przez budowniczego generalnego Królestwa Polskiego Aleksandra de Groffe (ilustracja 3). Obejmował on Stary Trakt Warszawski oraz ulice: Warszawską, Małą Warszawską, Kaczą, Bydłęcą, Zamostową, Ostrołęcką i Świętokrzyską.

Równie bogata jest dokumentacja dotycząca tworzenia rewiru żydowskiego w Pułtusku. W 1816 r. został sporządzony plan sytuacyjny miasta, na którym Stare Miasto oznaczono jako dzielnicę przeznaczoną dla ludności żydowskiej. Projekt ten nie został zrealizowany, do sprawy powrócono w 1821 r., kiedy Antoni Piotrkowski, inżynier dróg i spławów województwa płockiego, budowniczy obwodu przasnyskiego, wykonał *Plan sytuacyjny miasta obwodowego wykazujący przeznaczony rewir dla Żydów*.

5. Plan regulacyjny części Łosic, obejmujący Rynek Targowy i dzielnicę położoną na zachód i południowy zachód od niego, z projektem rewiru dla ludności żydowskiej, 1823 r., Stefan Koźmiński AGAD, KRSW 3803, k. 670 (Zb. Kart).

W trakcie dalszych prac nad utworzeniem pułtuskiej dzielnicy żydowskiej, w 1824 r. w Biurze Budownictwa Generalnego Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji został sporządzony *Plan miasta Pułtuszka podług projektu restauracji zrysowany i miejsce na rewir Starozakonnym przeznaczone okazujący*, na którym przedstawiono projekt regulacji ulic Starego Miasta (ilustracja 4).

Prace nad ustanowieniem rewiru w Ciechanowie, podobnie jak w Pułtusku, ponownie podjęto w 1816 r. Przygotowano wówczas *Plan miasta Ciechanowa mający służyć do projektu przesiedlenia Żydów w oddzielne rewiry* oraz tabelę zawierającą spis rodzin żydowskich w tym mieście. Rewir miał obejmować ulice: Żydowską, Podpiaskową, Pułtuską i Tylną. Projekt tego ostatecznie nie zrealizowano, przede wszystkim dlatego, że już w 1824 r. w tym mieście mieszkało 190 rodzin chrześcijańskich i aż 219 żydowskich, posiadających na

własność 80 domów. Komisja Spraw Wewnętrznych i Policji zaleciła jedynie Komisji Województwa Płockiego dopilnowanie, aby Żydzi chcący budować nowe domy, czynili to w części miasta przeznaczonej na rewir.

Władze Królestwa Polskiego w latach 1815-1830 podjęły prace zmierzające do utworzenia rewirów dla ludności żydowskiej w kilkudziesięciu miastach. W zbiorach kartograficznych Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, głównie w zespole akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, oprócz przedstawionych powyżej map wielkoskalowych związanych z tworzeniem na początku XIX w. odrębnych dzielnic dla ludności żydowskiej, zachowała się dokumentacja kartograficzna dotycząca projektów rewirów w: Augustowie, Białej Podlaskiej, Bolimowie, Chorzeliach, Czyżewie, Janowie, Jeżowie, Kaliszu, Kielcach, Krasnymstawie, Kluczborku, Lipnie, Lublinie, Łosicach (ilustra-

cja 5), Łowiczu, Łukowie, Piotrkowie Trybunalskim, Płocku, Płońsku, Puławach, Raciążu, Radomiu, Ryczywole, Warce, Warcie, Węgrowie, Wyszku i Wyszogrodzie.

● KARTOGRAFIKA REWIRÓW

Wiele map wielkoskalowych, na których naniesiono projekty rewirów lub zaznaczono granice istniejących już dzielnic żydowskich, nie zachowało się. Nie dysponujemy dzisiaj dokumentacją kartograficzną rewirów powstałych lub projektowanych w miastach polskich w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Dotyczy to, między innymi, utworzonych mocą dekretów królewskich rewirów żydowskich w Mławie, Ostrołęce, Sierpcu i Zakroczymiu.

Projekty rewirów, których obraz kartograficzny zachował się na mapach wielkoskalowych miast polskich, ukazują topografię miejsc przeznaczonych na osiedlenie ludności żydowskiej. Wię-

szość z tych kartografików to plany ogólne, obejmujące swym zasięgiem terytorium miasta w jego ówczesnych granicach. Najczęściej były to prace wykonywane przez osoby o niskich kwalifikacjach lub całkowicie niewykwalifikowanych w zakresie sporządzania map. Dlatego są to głównie mapy schematyczne (plan Pułtuszka z 1811 r.), a nawet tzw. prymitywy kartograficzne (plan Wyszku z 1811 r.), bardziej charakterystyczne dla kartografii polskiej XVII w., aniżeli początku XIX w. Jednym z niewielu wyjątków jest, wcześniej wspomniany, plan Przasnysza z 1825 r. Doskonalszą techniką sporządzano mapy wielkoskalowe, obejmujące swym zasięgiem jedynie część miasta przeznaczoną na rewir. Najczęściej są to odrisy sporządzane przez profesjonalnych kartografów z pomiarowych planów ogólnych tych miast – do takich należą projekty rewirów w Bolimowie i Łowiczu. Autorami odrisów i kopii byli także geometryści i budowniczowie, którym sztuka kartograficzna nie była obca. Wśród kartografików rewirów najwyższej jakości są plany regulacyjne tych części miast przeznaczonych na zasiedlenie, które wcześniej były niezamieszkałe lub które przed ponownym zasiedleniem postanowiono poddać gruntownej regulacji, np. plan Pułtuszka z 1824 r. i plan części Węgrowa z 1822 r. Ważną cechą map – będącymi odrysami i planami regulacyjnymi – jest także ich skala, większa i bardziej dokładna aniżeli schematycznych planów ogólnych. Pozwala ona nie tylko na ukazanie miejsca rewiru w przestrzeni miasta, ale także na przedstawienie jego szczegółowego obrazu kartograficznego: układu i nazw ulic, granic i wielkości działek oraz zabudowy i zagospodarowania terenu.

HENRYK BARTOSZEWICZ